

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ КАТЕГОРІЇ «ЦИВІЛІЗАЦІЯ»

1.1. Варіативність підходів щодо визначення категорії «цивілізація» в сучасному науковому дискурсі

Протягом тривалого часу «цивілізаційний» підхід залишається вельми популярним методом дослідження історичних та соціально-політичних процесів у світі. Ідея про те, що соціокультурний розвиток людства являє собою не єдину «монолітну» систему, а радше сукупність окремих (локальних) систем, стала свого часу революційною та знайшла відображення у працях багатьох відомих дослідників, зокрема А. Фергюсона, А. Тойнбі, М. Данилевського, О. Шпенглера, С. Хантінгтона, Ю. Пахомова та ін. В рамках цивілізаційних досліджень одним з ключових напрямів завжди було питання особливостей взаємодії між локальними цивілізаціями. Дана проблематика не втратила актуальності й протягом останніх десятиліть.

Поняття «цивілізація» є неоднозначним та складним для визначення. Вважається, що вперше його почали використовувати у французькій та англійській літературі другої половини XVIII ст. Даний термін, відповідно до етимології (від латинського *civilis* – вихований, громадянський, державний, а також щось гідне громадянина, те, що годиться для громадянина), означав загальний високий рівень суспільного і культурного розвитку. У цьому сенсі дане поняття набуває поширення й починає широко використовуватися у Франції та Англії з другої чверті, а у Росії – з третьої чверті XIX-го ст.¹

У сучасній науковій і філософській літературі поняття «цивілізація» розглядається з трьох основних позицій. Під цивілізацією, по-перше, розуміється певна стадія (сходінка, епоха) соціокультурного розвитку людства, що йде слідом за первісністю. По-друге, цивілізацією часто називають певне переважно поліетнічне внутрішньо цілісне й наділене

¹ Цивилизационная структура современного мира. Монография / Под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. В 3 т. Т.1. Глобальные трансформации современности. К. : Наукова думка, 2006. С. 6.

соціокультурною своєрідністю утворення на етапі суспільного розвитку, що слідує за первісністю. Нарешті, по-третє, цивілізацією часом називають ту стадію розвитку соціокультурної системи, коли творчі сили соціуму вичерпуються і замість живого й безпосереднього їх прояву ми бачимо механічні, відчужені від внутрішнього сенсу буття форми життя й людської поведінки. Проте, на думку Ю. Павленка, у цьому останньому випадку термін «цивілізація» набуває оціночного відтінку й відповідно його використання є заздалегідь суб'єктивним². Автор наголошує, що «розуміння цивілізаційного руху людства передбачає його одночасне бачення у аспектах стадіальності, полілінійності й соціокультурної дискретності. Кожен з цих методологічних принципів має самостійне значення й може розроблятися автономно. Проте цілісна картина розкривається лише за умов їх поєднання відповідно до принципу додавання. Важливо, з одного боку, не випускати з поля зору загальну панораму історичного руху людства, а з іншого – не забувати про унікальний характер окремих цивілізаційних систем»³.

Традиція сприйняття цивілізації в якості певного етапу соціокультурного розвитку людства з'являється у кінці XVIII ст. й пов'язана в першу чергу з ім'ям А. Фергюссона. Саме в нього стадії: 1) мисливців й збирачів; 2) додержавних землеробів й пастухів; 3) а також знайомих з інститутом приватної власності землеробів й ремісників, що володіли писемністю і мали державу, отримують відповідно визначення дикості, варварства й цивілізації. Розуміння цивілізації як сходинки розвитку людини, що слідує за первісністю, широко використовується в сучасній соціальній філософії, а також у низці конкретних історичних наук: власне в історії, археології, теоретичній етнографії тощо.

В даному контексті поняття «цивілізація» виступає в якості характеристики певного етапу розвитку людства, тож йдеться радше про те,

² Див.: Пахомов Ю. Н., Павленко Ю. В. Зазнч. твір. С.6.

³ Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. К. : Феникс, 2002. С. 89.

що, як правило, називають «цивілізованістю», маючи на увазі так само ступінь соціокультурного розвитку індивіда, певної соціальної групи чи суспільства в цілому. Н. Скотна з посиланням на П. Сорокіна наголошує, що цивілізація – це, насамперед, система елементів культури, відносно самостійних від їхніх творців і спостерігачів: «У безмежному «океані» соціокультурних явищ існують великі культурні системи, що інакше називають культурними надсистемами або ж цивілізаціями, які функціонують як реальна єдність. Вони не збігаються з державою, нацією або будь-якою соціальною групою. Зазвичай кордони цієї культурної спільноти перекривають географічні межі національних, політичних чи релігійних кордонів. Цивілізації як великі надсистеми визначають основну частину змін, що відбуваються на поверхні цього соціокультурного «океану», у тому числі – історичні події і життєдіяльність малих соціокультурних одиниць. Поглиблене вивчення основних культурних макросистем дає макропоказники для вивчення всього культурного космосу»⁴. Також Н. Скотна зазначає, що «на думку Пітирима Сорокіна, більшість цивілізацій є не тільки культурними системами, а й великими соціальними системами, що склалися на основі центрального ядра, яке формується з культурних змістів, цінностей і норм або інтересів. Цивілізації бувають декількох типів. Одні з них поєднуються загальною мовою або етнічним походженням, живуть по сусідству і не творять єдиної держави; інші є державними об'єднаннями; треті – релігійними спільнотами; четверті – це соціокультурні суміші різних мовних, державних, економічних і територіальних спільнот»⁵.

Розглядаючи концепт світової цивілізації, О. Галушко зазначає, що це «вся сума позитивних досягнень людства, прогресивний поступальний розвиток світу, великий етап на шляху розвитку людства як єдиної планетарної системи; це періодична зміна поколінь локальних цивілізацій;

⁴ Скотна Н. Цивілізація як об'єкт соціально-філософського і філософсько-освітнього аналізу // Молодь і ринок. 2015. № 2. С. 10.

⁵ Там само.

нормативне розуміння певного соціального порядку, під яким найчастіше мається на увазі саме західна модель»⁶.

М. Михальченко вважає, що на сучасному етапі поняття «цивілізація» набуває двох основних значень: «а) як окреме (унікальне) суспільство, що здійснило певний історичний розвиток, зі своєю мовою та культурою; б) як світовий цивілізаційний процес, що представляє певну ієрархічну структуру: – загальнолюдська цивілізація – глобальні континентальні та релігійні цивілізації (європейська, християнська, мусульманська, китайська тощо); – регіональні цивілізації в рамках держав (російська, німецька, українська, французька тощо. Цивілізація, об'єднана мовою, територією, способом життя, духовною культурою тощо); – локальні цивілізації, що володіють державністю або ж вона відсутня, хоча мають спільну мову, культуру, ареал проживання (масаї, ескімоси, башкири, калмики, шріланкійці, фіджійці, баски, каталонці, ірландці, андорці, монегаски тощо)»⁷.

Коли мова йде про «цивілізації» у множині, то частіше за все йдеться про автономні чи локальні цивілізації. Так, одним з найбільш поширених підходів до визначення цивілізації є розуміння її як окремої (автономної, локальної) соціокультурної системи, що має свої особливості й закономірності розвитку і чий існування являє собою цикл, в якому можна виділити певні етапи. Подібне бачення є традиційним для прихильників та послідовників теорії локальних цивілізацій, автором якої є А. Тойнбі. Визначаючи поняття «цивілізація», він, насамперед, відділяв «цивілізацію» від того, що називав «примітивним суспільством», оскільки, на його думку, «порівнювати цивілізацію з примітивним суспільством – це все одно, що порівнювати слона з кроликом. Примітивні суспільства володіють порівняно коротким життям, вони обмежені територіально й малочисельні. Життя

⁶ Галушко О. Цивілізаційна проблематика в суспільно-політичній науці // Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. К. : КиМУ, 2012. Вип. 4. С. 3.

⁷ Михальченко М. Методологічні проблеми аналізу сучасних цивілізацій // Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 4. С. 13-14.

цивілізацій, список яких ледве сягає двозначного числа, навпаки, є більш тривалим, вони займають велику територію, а кількість людей, що їх охоплюють цивілізації, як правило є значною. Вони мають тенденцію до поширення шляхом підкорення та асиміляції інших суспільств – часом суспільств свого виду, але частіше за все примітивних суспільств. Життя примітивних суспільств, подібно до життя кроликів, часто завершується насильницькою смертю, що особливо є неминучим під час їхньої зустрічі з цивілізаціями»⁸.

Теорія А. Тойнбі започаткувала новий напрямок у вивченні історії в цілому і окремих цивілізацій зокрема. Одне з найбільш повних і точних визначень локальних цивілізацій пропонує Ю. Павленко, описуючи їх як окремі, відносно автономні, як правило, поліетнічні соціокультурні системи, що мають свої просторово-часові виміри, базові духовно-культурні основи й відносно стійкі, довготривалі (інваріантні) структури економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків. На сьогоднішній день подібне визначення поняття «цивілізація» стало загальноживаним⁹.

Оскільки цивілізації розглядаються авторами в якості самостійних соціокультурних утворень, які протягом свого існування проходять певні етапи, від зародження до занепаду чи загибелі, деякі вчені, досліджуючи ці процеси, сприймають цивілізації практично як живі істоти. Так, відомий філософ М. Я. Данилевський стверджував, що подібно до живого організму кожна цивілізація представляє собою замкнену та цілісну систему. Як із обличчя землі зникають ті або інші види рослин та тварин, так відбувається й поява, розвиток, старіння й загибель окремих цивілізацій, культур та народів, причому цей процес, на його думку, жодною мірою споконвічно від людини не залежить¹⁰.

⁸ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. / Пер. Е. Жарков. М. : Айрис Пресс, 2010. С. 71.

⁹ Див.: Павленко Ю. Знач. твір. С. 91.

¹⁰ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М. : Книга, 1991. С. 167.

Відповідно до даного підходу різні дослідники пропонують власні концепції періодизації існування цивілізацій. Так, згідно з схемою цивілізаційного циклу А. Тойнбі, можна виділити наступні етапи: 1) народження – оформлення певних груп людей у первинне життєздатне державне співтовариство; 2) ріст – процес культурного й суспільного розвитку, в ході якого розкриваються внутрішні потенції системи, що склалася, а також окремих людей як її конкретних носіїв; 3) надлам – внутрішній розкол суспільства, втрата вищих ідеалів і спільних цілей, що свідчить про кризу; 4) розкладання – посилення конфронтації у суспільстві, що викликана відчуженістю між «верхами» й «низами», одночасно з посиленням експансіонізму й воєн, що ставлять цивілізацію перед загрозою зовнішнього удару; 5) загибель – зазвичай в результаті внутрішнього колапсу у поєднанні з ударами ззовні¹¹.

Ще один підхід, в рамках якого цивілізацію розглядають в якості низхідного етапу розвитку соціокультурної системи, є продовженням теорії, що найбільш повно представлена у працях О. Шпенглера. Він, зокрема, зазначав, що «...у кожної культури своя власна цивілізація. Вперше ці два слова, які досі означали непевну етичну відмінність особистого характеру, розглядаються тут у періодичному сенсі як прояв чіткої й необхідної органічної послідовності фактів. Цивілізація – це неминуча доля культури. Тут ми досягаємо того пункту, з якого стає можливим розв'язання останніх і найскладніших питань історичної морфології. Цивілізація – це крайні й штучні кондиції... Вони є завершенням; вони прямують за становленням, як смерть за життям, як нерухомість за розвитком, як розумова старість й скаменіле світове місто за селом і ніжним дитинством... Вони – неминучій кінець...»¹².

¹¹ Див.: Павленко Ю. Зазнач. твір. С. 101.

¹² Шпенглер О. Ш. Закат Европы. Образ и действительность / пер. Н.Ф. Гарелина. Новосибирск : Наука, 1993. С. 68.

Цікаво, що подібне «жорстке» протиставлення «культури» і «цивілізації» як висхідної та низхідної фаз життя певного соціально-історичного цілого і яке є характерним для шпенглерівської концепції, має певні точки перетину і з теорією локальних цивілізацій. Так, у А. Тойнбі подібному розумінню поняття «цивілізація» відповідає той стан цивілізації (як певної поліетнічної цілісності, що здатна до саморозвитку), що наступає з часу її «надлому». Простіше кажучи – цивілізація в розумінні О. Шпенглера за своєю сутністю відповідає другій, «низхідній» стадії життя цивілізації в розумінні А. Тойнбі¹³.

Шпенглер також виділяє декілька основних етапів у житті культур.

1. Зародження. Культура зароджується знезацька, з непевних глибинних бродінь й процесів, у момент, коли трансцендентний «прафеномен» оформлюється у систему «прасимволів», що реалізуються культурою і найбільш адекватно проявляються насамперед у міфології та орнаменталізації.

2. Зростання – процес становлення, формування й підйому культури, її саморозвиток як вільної реалізації системи «прасимволів» в усіх сферах людської діяльності аж до вичерпання можливостей цієї системи, до того моменту, коли на її основі нічого нового, свіжого, оригінального виникнути не може.

3. Розквіт – настає, коли культура сягає зрілості як максимального розкриття своїх внутрішніх можливостей. Але з цього моменту її внутрішні потенції вичерпуються й вона переходить від креативного творення до механічного розширення. За О. Шпенглером, це й означає її переродження у «цивілізацію».

4. Занепад – стадія міської цивілізації, що втрачає творчий дух. «Вогонь душі згасає» і починається епоха техніки, експансії, мілітаризму,

¹³ Див.: Павленко Ю. Зазнач. твір. С. 92.

воєн. Цивілізація не творить нічого у духовному відношенні нового й піднесеного, лише прагне до зовнішніх надбань.

5. Загибель. Вона може бути або насильницькою, коли це можна зафіксувати (Античність), або означати повний застій й окостеніння (Китай), коли цивілізація стоїть як сухе дерево до тих пір, поки якась зовнішня сила її не знищить¹⁴.

Найбільш відомі цивілізаційні теорії народилися внаслідок бажання авторів змалювати комплексну картину всесвітнього історичного процесу на основі розуміння з одного боку його цілісності, а з іншого – з урахуванням тогочасних політико-географічних реалій. Саме в цьому контексті постає проблема, що протягом багатьох століть людство являло собою величезний «океан» з крихітними розрізненими «острівцями» – осередками компактного проживання народів. Відповідно й розвиток цих осередків характеризувався великим ступенем автономності й відбувався окремо від інших подібних осередків. Звичайно це не виключало контактів між згаданими «острівцями», проте вони носили епізодичний характер, оскільки тогочасні транспортні та комунікаційні можливості були вельми обмеженими. Як наголошує С. Хантінгтон, протягом більш ніж 3 тисяч років після того, як вперше з'явилися цивілізації, контактів між ними, не враховуючи деяких винятків, спочатку не існувало зовсім, вони були обмежені. Пізніше вони ставали періодичними й інтенсивними. Природа даних контактів добре виражена тим словом, що його використовують вчені для їх опису – «випадкові зустрічі». Цивілізації були розділені часом і простором¹⁵.

Відповідно згадані «острівці-осередки» розвивалися кожен по-своєму, мали свій унікальний шлях – хтось збільшувався та/або давав імпульс для розвитку певних «відгалужень» чи навпаки занепадав і на його руїнах поставав новонароджений осередок, але всі вони мали певні загальні

¹⁴ Див.: Павленко Ю. Знач. твір. С. 96.

¹⁵ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 60.

стадіальні закономірності, які кожен дослідник визначає по-своєму, та всі вони включають етапи від зародження до занепаду чи загибелі. Різні дослідники підбирали ті чи інші назви цим острівцям-осередкам, але найбільш поширеною й на нашу думку найбільш точною та повною є визначення їх як локальних цивілізацій чи просто цивілізацій.

Сучасний світ докорінно змінився з часів зародження перших цивілізацій, в першу чергу це зумовлене постійним зростанням кількості і якості зв'язків між «острівцями-цивілізаціями» в «океані-світі». Завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій світ поступово перетворюється на єдину систему, в якій всі актори тією чи іншою мірою взаємопов'язані. Частіше за все цей процес постійного «ущільнення» міжнародних процесів і перетворення їх на єдину загальносвітову систему називають глобалізацією.

Як зазначає автор всесвітньо відомої праці «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон, «у сучасному світі покращення в галузі транспорту і зв'язку зумовили більш часті, тісніші, більш симетричні та більш змістовні контакти серед людей різних цивілізацій. В результаті чого у них посилюється національна ідентичність. Французи, німці, бельгійці та голландці все частіше думають про себе як про європейців. Близькосхідні мусульмани ототожнюють себе з боснійцями й чеченцями та об'єднуються задля допомоги їм. Китайці у всій східній Азії ототожнюють свої інтереси з інтересами китайців, що проживають «на материку». Росіяни ототожнюють себе із сербами та іншими православними народами й надають їм допомогу. Це широкі рівні цивілізаційної ідентичності означають більш глибоке усвідомлення цивілізаційних відмінностей й необхідність захищати те, що відрізняє «нас» від «них»»¹⁶.

Одним з найсерйозніших і найнебезпечніших викликів епохи глобалізації є нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих

¹⁶ Див.: Хантінгтон С. Зазнач. твір. С. 192.

країн і цілих регіонів, що у поєднанні з об'єктивним процесом «зближення» держав та «ущільнення» міжнародних процесів призводить до непрогнозованих наслідків. Традиційно протягом багатьох століть розвиток цивілізацій носив «острівний» характер, тобто цілі регіони знаходились фактично в ізоляції один від одного, що було зумовлено, насамперед, обмеженими комунікаційними можливостями. Оскільки цивілізації еволюціонували переважно автономно, це зумовило суттєві відмінності політичної культури та, що ще важливіше, визначення і сприйняття базових суспільних цінностей. Найбільш наочним прикладом є, зокрема, відношення до людського життя, яке проголошено головною цінністю у західних суспільствах, але це сприйняття може суттєво відрізнятись у східних, африканських та інших народів. На думку С. Хантінгтона, частіше за все конфлікти між країнами та групами, що належать до різних цивілізацій, виникають через звичайні причини: контроль над населенням, територією, багатством і ресурсами, а також відносно могутності, тобто здатності насаджувати власні цінності, культуру й інститути іншій групі у порівнянні з можливостями іншої групи зробити те саме з вами. Так, суперечності у галузі матеріальних інтересів можна врегулювати шляхом перемовин й звести до компромісу, проте це неможливо у питаннях культури¹⁷.

Наслідком різниці світоглядних та ціннісних орієнтирів, а також соціально-економічної нерівності (що, до речі, часто буває пов'язане як причина та наслідок) виникає антагонізм на рівні великих людських спільнот, і чимало дослідників наголошують, що «лінії розлому» досить часто співпадають (що є цілком природним) з межами окремих цивілізацій. Таким чином виходить, що процеси глобалізації, призводячи до об'єктивного та невідворотного зближення цивілізацій, зовсім не завжди відповідають бажанням чи прагненням останніх, оскільки чимало регіонів світу є неготовими до подібного ущільнення світу і замість відчутних позитивів

¹⁷ Див.: Хантінгтон С. Зазнач. твір. С. 192.

глобалізації вони, навпаки, опиняються на периферії глобальних політичних та економічних процесів з усіма негативними наслідками. На думку С. Хантінгтона, національні держави є і залишаться найважливішими гравцями на міжнародній сцені, але їхні інтереси, союзи і конфлікти між ними в значній мірі визначаються культурними і цивілізаційними чинниками¹⁸.

Тож, через природну нерівномірність розвитку цивілізацій замість їх добровільного та взаємовигідного зближення внаслідок глобалізації виникає ефект невідворотного зіткнення цивілізацій, які в цьому контексті подібні до невеличких кораблів, що їх хвилі під час шторму в океані штовхають одне до одного. Звичайно у цій ситуації більші за розміром, міцніші та більш технологічні за інших «судна» мають набагато більше шансів витримати удар та досягти «мети подорожі». С. Хантінгтон з цього приводу зазначає, що «сили інтеграції у світі реальні і саме вони породжують протидіючі сили культурного утвердження і цивілізаційної свідомості».

Оскільки найбільш активну роль у розвитку, поширенні й використанні сучасних глобальних інформаційно-комунікаційних, фінансово-економічних, міжнародно-політичних та інших інструментів і систем відіграють країни Заходу, то глобалізацію почали ототожнювати з «вестернізацією», що, в свою чергу, зумовило розвиток антагоністичних настроїв у представників інших культур.

Можна легко прослідкувати, як нерівність соціально-економічного розвитку пов'язана з особливостями культурно-історичних процесів всередині тих чи інших регіональних спільнот або, іншими словами, цивілізацій. Так, специфіка правлячих режимів та соціально-політичної організації традиційно є віддзеркаленням загального рівня культурно-ціннісних уявлень певного народу чи групи народів, а отже ефективність функціонування й розвитку держави, зокрема економічного, залежить

¹⁸ Див.: Хантінгтон С. Знач. твір. С. 39.

насамперед від рівня освіченості суспільства (кількісно та якісно), його політичної культури та традиції державотворення, ступеню інтегрованості суспільства у глобальний інформаційний простір, стратегічних орієнтирів й імперативів. В свою чергу, економічне процвітання є радше наслідком формулювання й реалізації відповідних цілей та засобів у процесі розвитку, аніж характерною чи відмінною рисою тієї чи іншої цивілізації.

С. Хантінгтон на початку 1990-х рр. висунув концепцію «зіткнення цивілізацій», що викликала великий резонанс у науковому співтоваристві та спонукала до розвитку подальших досліджень у цьому напрямку. Поза сумнівом, зараз тема цивілізацій, їх ціннісних орієнтирів, перспектив розвитку та специфіки співіснування стає ще більш актуальною. Особливо за сучасних умов і тенденцій глобалізації, яка, насамперед, характеризується постійним «ущільненням» міжнародно-економічних та міжнародно-політичних процесів. Європейська система безпеки перебуває в кризі, однією з важливих причин якої стала російська агресія проти України. Анексія Криму й російська агресія на Донбасі продемонстрували, що РФ не просто зневажає фундаментальні європейські цінності, а фактично протиставляє своє політичне бачення всьому «Західному світові» в цілому, порушуючи міжнародне право і намагаючись реалізувати власну реваншистську геостратегію. В свою чергу, Захід відповідає Кремлю санкціями та міжнародною ізоляцією. Ще одним дестабілізуючим чинником у світі в цілому та в європейському регіоні зокрема є міжнародний тероризм, що дуже часто тісно пов'язаний з ісламським фундаменталізмом. В даному випадку так само можна сміливо говорити про ціннісне, світоглядне чи навіть цивілізаційне протистояння умовного «ісламського світу» західному. На щастя, поки що ми маємо лише певні тривожні сигнали щодо цього протистояння, оскільки традиційно терористичні атаки реалізуються силами маргінальних радикальних угруповань, які не можуть символізувати весь ісламський світ, проте ці групи часом мають підтримку деяких потужних

держав (наприклад, Ірану), що виводить потенційне зіткнення на принципово новий рівень. Дослідження сучасних міжнародних відносин крізь призму історичного розвитку цивілізацій та з урахуванням специфіки умов глобалізації неодмінно сприятиме налагодженню міжкультурного діалогу та зменшенню конфліктного потенціалу в міжнародній системі.